

Шадиев Н.С.

ЭТНОМАДАНИЯТ – РУХИЙ-АДЕПТИК ТАРБИЯЛООНУН
БУЛАГЫ КАТАРЫ

Шадиев Н.С.

ЭТНОКУЛЬТУРА КАК ИСТОЧНИК ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО
ВОСПИТАНИЯ

N.S. Shadiev

ETHNIC CULTURE AS A SOURCE OF SPIRITUAL AND
MORAL EDUCATION

УДК: 17:37.01

Ар бир индивид тигил же бул этноско таандык. Этникалык таандык болуу адам табиятынын, алда канча терең, аң-сезим менен психологияга карата тышкы болуп эсептелген кайсыл бир жагын чагылдырып турат, муну жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн формасы деп түшүнөбүз.

Негизги сөздөр: этнос, тарых, маданият, изилдөө, баалуулук.

Каждый индивид принадлежит тому или иному этносу. Этническая принадлежность в человеческой природе это наиболее глубокое осознание и отражение внешней психологии форма высшей нервной деятельности.

Ключевые слова: этнос, история, культура, исследование, ценность.

Every individual belongs to a particular ethnic group. Ethnicity in human nature is the most profound awareness and reflection psychology form of higher nervous activity.

Key words: ethnicity, history, culture, research, value.

Этностордун өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн азыркы кездеги изилдөө, алардын рухий-адептик каада-салттарын кайра жаратуу актуалдуу социалдык-тарыхый маселе болуп, азыркы адамдын инсандыгын калыптандырууда зор мааниге ээ болууда. Бул маселе баарыдан мурда «этнос», «этномаданият», «каада-салт», «этнотика», «этномаданий жактан тарбиялоо каражаттары» сыяктуу, башка көптөгөн илимдер үчүн да базалык болуп эсептелген категориялардын үстөмдүгүн талап кылат.

Батышта бир топ кеңири тараган пикир боюнча этнос – бул салттардын байланышта турган башка адамдар менен бөлүшүүгө болбогон жалпы парадигмаларына ээ, өзүн өзү аңдап-сезүүчү адамдардын тобу. Бул парадигмалар адатта диний ишенимдерди жана практиканы, тилди, тарых агымын жалпысынан түшүнүүнү, түпкү ата-тегин, жалпы тарыхый мекенди өзүнө камтыйт [3,9]. Л.Н.Гумилёвдун айтымында, этнос – энергетикалык система (түзүм) катары жашаган, комплиментардуулукту туйгандыктан өзүн ушул сыяктуу башка жамааттарга каршы койгон, жүрүм-турумдун оригиналдуу стереотипинин негизинде табигый түрдө калыптанган адамдардын жамааты. Бул система генетикалык жактан да, функционалдык жактан да ар

түрдүү болгон бөтөнчө нерселерден гана эмес, алардын бир нече муундары алектенген ишмердүүлүгүнүн жемишинен: техникадан, антропогендик ландшафттан жана маданий каада-салттардан турат. «Этноско биригүүгө мүмкүн эмес, себеби этноско таандык болуу субъекттин өзү тарабынан түздөн-түз кабылданат, ал эми айланадагылар тарабынан шектенүүгө болбой турган факт катары тастыкталат» [5, 499].

Ар бир индивид тигил же бул этноско таандык. Этникалык таандык болуу адам табиятынын, алда канча терең, аң-сезим менен психологияга карата тышкы болуп эсептелген кайсыл бир жагын чагылдырып турат, муну жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн формасы деп түшүнөбүз. Этникалуулук коомдук жана саясий институттарга бекемделген тарыхый тереңдикке жана «уюшумдуулукка» ээ. Этникалык система – бул ар дайым бүтүн, мааниге ээ болгон система. Этникалык бирдейлүүлүк өз негизинде конкреттүү маданияттын «этникалык» же «локалдуу» деп белгиленип, белгилүү бир мейкиндик-убакыттык континуумда (анын масштабына жана бөлүнүп көрсөтүлгөн белгилерине карабастан) каралып жүргөн система катары түшүнүлүүчү жалпылыгына ээ (Э.С. Маркарян).

Этнос маданиятты жаратат, тарыхый планда алып караганда этнос маданиятка салыштырмалуу биринчи турат, маданият анын керектөөлөрүн канааттандырат жана этностун маданият субъектиси катары калыптануу процессине таасир этет. Бул мааниден караганда, этнос - маданияттын жемиши. Этникалык нерсе кылымдар бою калыптанып, маданияттын бир топ туруктуу тиби катары болуп келе жатат. Этникалуулук түшүнүгүн бул маселени изилдөөдө Рудольф Ставенхаген (Rudolf Stavenhagen) [4] киргизген. Маданияттын этникалуулугу “маданий инвариант” катары түрдүү элдердин тилдери менен маданияттарынын өз ара аракетин, алардын бүтүндөй бир “түптүү негизге” – дүйнөлүк маданиятка чейинки чектерде өз ара баюусун болжойт. «Эч нерсени көз жаздымда калтырбай, бирок өз бүтүндүгүндө биримдиктин жогорку даражасын эркин көптүктүн эң эле толук өнүгүүсү менен айкалыштырган маданият гана адам сезиминин, ойлорунун жана эркинин бардык керектөөлөрүн нагыз жана

бышык канаатандырат да, ошентип, ал чындыгында жалпы адамзаттык, же ааламдык маданият боло алат» [4,176]. Маданият “өзүндө улуттук рухту канчалык туюндурса, ошол өлчөмдө алынган цивилизация” катары аныкталышы мүмкүн”, - деп эсептейт Э.Сепир [247,469].

Этномаданият таануучулук ыкма, жалпы адамзаттык мүнөздөмөлөргө таянуу менен, этномаданият феномени социалдык-тарыхый ретроспективада тереңирээк кароого жол ачат, үйрөнүлүп жаткан кубулуштардын чындык менен болгон байланыштарын табууга жардам берет. Н.Я.Данилевскийдин этномаданият таануу концепциясы боюнча, адамзат бирдиктүү, “бүтүндөй бир тирүү” нерсени элестетпейт, ал айрым-айрым маданий-тарыхый типтердин өнүгүүсү жүрүп жаткан жандуу стихияга окшоп кетет. Этномаданияттын форма түзүүчүлүк принциби этникалык баалуулук ориентацияларды анын тарыхый максаттары менен бириктирип турат [2, 566].

Этномаданий чөйрө дүйнөнүн бирдиктүү этникалык сүрөттөлүшүн, анын психологиялык белгилеринин жана жашоону камсыздоо формаларынын жалпылыгын, когнитивдүү ориентацияларын, “жашоо эрежелерин”, этникалык жактан “өзүн-өзү аңдап-сезүүсүн”, этникалык “стереотипти” жана “менталитетти” иштеп чыгууну болжойт.

У. Липпманн мындай деп жазат: “Курчап турган татаал дүйнө менен болгон байланышты жөнөкөйлөтүү үчүн, адам “өз башында жекече картаны” – дүйнөнүн маданият менен детерминацияланган формасын жаратат: “Биздин маданият биз үчүн эчак аныктап койгон нерсени тандайбыз, биз өзүбүз тандаган нерсени биздин маданият биз үчүн жараткан стереотип формасында гана кабылдоого жөндөмдүүбүз» [1,81]. Стереотип – бул эл маданияты калыптандырган туруктуу таанып-билүү образы, адамдын акыл-эсинен озуп өтүп, “баштагы картанын” бийлигине толугу менен тушугат да, белгилүү бир этноско таандык адамдардын социалдык образы катары көрүнөт. Этникалык стереотиптин күчү зор, этностун мүчөлөрү аны бирден бир татыктуу нерсе деп, ал эми башкаларды – “жапайы нерсе” катары кабылдайт. Л.Н. Гумилёв этникалык жана табигый чөйрөдө адамдардын адаптациялануу процесси аларды адаптивдүү көндүмдөр комплексин - өз жүрүм-турумунун кайталангыс этникалык стереотипин иштеп чыгууга мажбур кылат [91,189], бул болсо “этникалык жактан өзүн-өзү аңдап-сезүүнү жөнгө салуучу аспапты”, “этникалык чек аралардын оптималдуу өткөрүмдүүлүгүн колдоочу, таанып-билүүчүлүк, коммуникациялык функцияларды, жана коргоо функциясын аткаруучу когнитивдүү аспапты” (Г.У. Солдатова) элестетет, - деп эсептейт Л.Н. Гумилёв.

Ю.В. Бромлей менен Л.М.Дробижев этникалык маданияттын негизинде элди бирдиктүү, бүтүн, баалуулук ориентациялар системасын көзөп өтүүчү кандайдыр бир нерсеге бириктирип салган рухий-нравалык идеалды түзүүчү идея жата тургандыгын баса

белгилешет [42;106], бул болсо аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз белгилөөлөрдүн жыйындысы, этникалык каада-салттын материалдашпоочу түзүүчүсү.

Этностун маданиятын терең аңдап-сезбей туруп, анын рухий-нравалык баалуулуктарын түшүнүү мүмкүн эмес. Адам улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын чектеринде аракеттенет [3]. Ар түрдүү цивилизациялардын баалуулуктарын чагылдыруучу маданий мурас коомдун социалдык-экономикалык жана рухий өнүгүүсүнүн компоненти жана милдеттүү түрдөгү шарты катары көрүнөт. Ар кандай этномаданияттын системасында анын мүчөлөрүн башка маданияттарды урматтоого гана эмес, биринчи кезекте, өзүнүн маданий баалуулуктарына артыкчылык берүү сезимин тарбиялоо механизми жатат. Тээ илгертен эле адамдар тарыхый баалуулуктарды алып жүрөөрү белгилүү. Алардын табигый күчү менен өздөрүнө мүнөздүү ийгилик диалектикасы ишенимдерди жана маданияттарды чыйралтууга алып келет.

Этностун өнүгүү тарыхынын кыйырында баалуулук ориентациялары да алмашат (адамдардын эркин тандоосунун натыйжасы), бул баалуулуктар оңой эле өздөштүрүлөт жана дүйнөнүн этникалык сүрөттөлүшүнүн модификацияларынын бирине жайгаша алат. Ушунун өзү этностун маданий темасын жаңыдан интерпретациялоонун пайда болушуна алып келет. Муну мезгил-мезгили менен ар бир этнос башынан өткөрөт. Этнос тарабынан баалуулук ориентацияларын тандоо этностун конкреттүү мүчөлөрү тарабынан ишке ашырылат. Булар – инсандык аң-сезимди алып жүрүүчү «адам-символдор» (Г.Н. Волков), «пассионарийлер» (Л.Н. Гумилёв); булар айлана-чөйрөнү өзгөртүүгө, чөйрөнүн агрегаттык абалынын инерциясын бузууга жөндөмдүү [93,266], салттуу этникалык маданиятка толук дал келип жашашат, дүйнөнүн этникалык сүрөттөлүшүнө туруктуулук берип турушат, алардын баалуулук доминанталары ушул маданий теманын чектеринде эле жатат. Алар маданий теманын интерпретациялануусун колдошот, этностун баалуулук ориентацияларына таасир этишет жана трансфер объектилерин алдын ала аныкташат, чукул кырдаалда инсандык деңгээлде реакция беришет, этностун маданий темасынын алмашуусуна жана анын өзүнөн өзү кайра түзүмдөлүшүнө өбөлгө түзүшөт. Алардын жетишсиздиги этностун борбордук маданий темасынын жоюлуп жана жоголуп кетишине жана жаңы теманы кабылдоого жөндөмсүз болуп калуусуна алып келет.

Маданият өзүнө маңызы жагынан өзгөргүс маданий парадигмалардын топтомун элестетүүчү, сырткы гана (айрым учурларда көрүнүшү боюнча абдан маанилүү) өзгөрүүлөргө жол берүүчү каада-салтты камтыйт. Этникалык маданиятты социалдык-тарыхый феномен катары түшүнүү үчүн «каада-салт» түшүнүгүн мазмуну жактан талдоо зор мааниге ээ, бул түшүнүк да көптөгөн, кээде бирин бири жокко чыгаруучу маанилерге ээ. Ушундан улам каада-салтка карата маданиятты белгилеп каттоо, өткөрүп берүү жана кайра жаратуу

ыкмаларынын баарысын камтууга арналган категорияга болгон сыяктуу көз караш пайда болот. «Каада-салт деп биз, - деп жазат П.Штомпка, - тамырлары өтүшкө жаткан, бирок азыр да байкоого мүмкүн болгон объектилер менен идеялардын жыйындысын түшүнөбүз, б.а. мунун баары жок кылынган, ташталган, талкаланган нерселер. Мындай учурда каада-салт - өткөн доорлордон реалдуу сакталып калган мураска тете. Ар кандай каада-салт өз мазмунунан көз карандысыз түрдө, азыркы маселелерди чечүү үчүн жол-жоболорду сунуштоо менен, чыгармачылыкты жана жаңычылдыкты камтып турушу мүмкүн» [5,90]. С. Эйзенштадттын пикиринче, «каада-салт – бул бүтүндөй алгандагы ар кандай социалдык уюм (мейли, ал айтылып жүргөндөй салттуу же азыркы коом болсун) же анын ар бир айрым элементи (каада-салттар, мисалы, жада калса илим жана технология өндүү адам ишмердүүлүгүнүн бир топ рационалдаштырылган жана динамикалуу тармактарында деле өз маанисин сактап келүүдө) сыяктуу эле ар кандай социалдык маданияттын ажыралгыс элементи» [3,151]. Д.И.Водзинский мындай деп эсептейт: каада-салттар – бул мурунку муундардан мурас талып, орноп калган жана коомдук пикирдин күчү менен сакталып турган, адамдардын жүрүм-турумунун жана алардын өз ара мамилелеринин формасы же принциптер (ушул принциптер боюнча жалпы адамзаттык маданият өнүгүп жатат) [61,225]. С.А. Арутюновдун пикири боюнча, каада-салт – бул социалдык-уюшумдуу стереотиптерден көрүнүүчү тайпалык тажрыйба, бул тажрыйба мейкиндик-убакыттык трансмиссия жолу менен ар түрдүү адам жамааттарында аккумуляцияланат жана кайра жаралат. Каада-салттын креативдүү жана консервативдүү түзүүчүлөрү бар. Ар кандай каада-салт качандыр бир мезгилде инновация болуп эсептелген, ар кандай инновация каада-салт болуп калууга мүмкүнчүлүгү бар, жана дал ошол инновацияны өздөштүрүү жөндөмдүүлүгүндө каада-салттын жандуулугу, өзгөрмөлүгү камтылып турат [10,160]. С.Эйзенштадттын жазганына караганда «диний жана маданий ишенимдерди социалдык тартиптеги «мыйзамдарга» же «нормаларга» трансформациялоо социалдык кайра түзүүлөр долбоорлорун жаратуучулардын ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашырылат, бул жаратуучулар бири бири менен атаандашуучу же кызматташуучу элиталарга топтолушуп, алардын ишмердүүлүгү бийлик чөйрөсү менен гана чектелип калбайт. Маданияттын эки функциясы – тартипти чыңдоо жана тартипти өзгөртүү – медалдын эки жагын элестетет. Салттуу коом дайыма алмашып турат» [2].

Каада-салт – маданий мурасты өткөрүп берүүчү жана өздөштүрүүчү маанилүү курал. Ар кандай элдин каада-салттар системасы – бул көп кылымдар агымындагы тарбиялык чымыркануусунун жыйынтыгы.

Ушул система аркылуу эл өзүн, руханий маданиятын, улуттук мүнөзүн жана бири бирин алмаштырып келе жаткан муундардын психологиясын кайталап жаратат. Маданий каада-салттарды модификациялоо мезгилинде этномаданият байыйт.

Тажрыйба көрсөткөндөй, ар бир эл тарыхый калыптанып калган этномаданий каада-салттарын жөн гана сактап калууга далалаттанбастан, этникалык бирдейлигин жоготпоо үчүн аны келечекке алып өтүүгө да умтулат. Каада-салттарга ээрчүү, түпкүлүгүндө, мурунку муундардан кабылданган темалардын түрдүү вариацияларын жүзөгө ашыруу болуп эсептелет. Каада-салттар улуу муундун социалдык нормалары менен тажрыйбасын өткөрүп берүүчү социалдык механизмдин ролун аткарат. Каада-салттардан көрүнчү социалдык нормалар, кадимки дүйнө таануу аркылуу өтүп, анда бекемделүү менен, адамдын жана адамдар жамаатынын жүрүм-турумун жөнгө салуучу кубаттуу каражат болуп калган. Адам турмушунда, чындыгында, маанилүүлүгү жагынан ар түрдүү болгон социалдык нормалардын жардамы менен жөнгө салынбаган ишмердүүлүктүн түрү болгон эмес. Каада-салттар адамдын үй-бүлөдөгү, жамааттагы, коомдогу кандайдыр бир окуяларга же кубулуштарга байланыштуу жүрүм-турумунун бардык көрүнүштөрүн бириктирип туруучу бөтөнчө көпүрө болуп келген. Чындыгында, тигил же бул салттык ырымдарды аткаруу менен, адамдар өз жүрүм-турумун жөнгө салган жана ушул окуяга гана мүнөздүү болгон өзгөчө нормаларды сакташкан. Бул мезгилде алар эч кандай башка ишмердүүлүк менен алектенген эмес, анткени башка аракеттер же башкача жүрүм-турум мындай учурда коомдук пикир тарабынан сынга алынган.

Бардык каада-салттар биригип, адамдардын жүрүм-турумун башкаруунун жана анын баалуулук-нормативдик багыт алуусунун өзгөчө механизмин түзөт. Мындай система адамдын бардык сапаттарынын калыптануусуна жана жүзөгө ашырылуусуна, адамдын ойлоо образына жана жүрүм-турумунун мүнөзүнө активдүү таасир этүүчү идеялардын, көз караштардын, принциптердин, баалуулуктар менен нормалардын жыйындысын элестетет.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар [Текст] / А.Акматалиев. - Б., 2000. - 124-б.
2. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст]: Окуу куралы / А.Алимбеков. - Б., 1999. - 83-б.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. - Чебоксары, 1974. - С. 358.
4. Волков Г.Н. Вечность воспитания [Текст] / Г.Н. Волков // Народное образование. - 1994. - №4. - С. 107-113.
5. Волков Г.Н. Народная педагогика [Текст]: краткий словарь-справочник / Г.Н. Волков. - М., 1996. - С. 54.

Рецензент: к.пед.н., доцент Максудов З.Н.